

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Володимир Коваленко

●

ЖИТТЯ І «ЖИТІЄ» Св. Князя МИХАЙЛА ЧЕРНІГІВСЬКОГО

За багатомісячний період існування людства чимало було подій і явищ, кожне з яких залишало глибокі позначки-зарубки на стовбурі світової історії, нещадно нищачи при цьому цілі цивілізації, змітаючи з поверхні землі десятки великих і малих племен і народів. У цьому ряду фатальних подій помітне місце займають монголо-татарські завоювання, що нестримним смерчем-буревієм пронеслися доброю половиною тогочасної Ойкумени, значною мірою змінивши не лише політичну карту світу, а й плин історичних процесів на цих землях, а, можливо, до певної міри, й сам хід світової історії взагалі.

Це найтяжче в своїй історії випробування Русь, поділена на добрий десяток земель-князівств, зустрічала охоплена полум'ям кровопролитної виснажливої боротьби за гегемонію чотирьох наймогутніших династій великокнязівського роду Рюриковичів. Чернігівські Ольговичі, суздальські Юрійовичі, смоленські Ростиславичі та волинські Ізяславичі у майже безперервних міжусобицях намагалися поширити свій вплив на 3 важливі столи, не закріплені на тоді жорстко за якоюсь певною гілкою Рюриковичів: Київ, що залишався номінальною столицею Русі, Новгород, який, попри всю його вольницю потребував князівської влади, та Галич, що на той час перетворився на загальнородову спадщину через припинення місцевої династії.

У цій борні чернігово-сіверські Ольговичі часом досягали значних успіхів, як то було у 1206—1212 рр., коли їм вдалося, бодай ненадовго, об'єднати під своїм проводом практично всі південно-руські землі; часом зазнавали жорстокої поразки і змушені були роками чекати слушної нагоди для початку нового етапу боротьби за об'єднання Русі.

Ця активність невгамовних Ольговичів ґрунтувалася як на їх певних династичних правах (нащадки Святослава Ярославича — другого сина Ярослава Мудрого, вони формально мали більше прав на заняття київського «золотого престолу», ніж їх основні на той час суперники, що належали до різних гілок Мономашичів — нащадків третього з синів Ярослава — Всеволода), так і на значному військовому і економічному потенціалі Чернігово-Сіверської землі, що знаходилась в той час у зеніті своєї могутності.¹ Одна з найбільших держав Східної Європи за площею і чисельністю населення, вона обіймала величезні території на етиці сучасних України, Білорусі і Росії — від Підмосков'я на півночі до верхів'їв Сіверського Дінця та гирла Десни на півдні, від Курська на сході до Клевеська на заході.² За підрахунками А. В. Кузи та авто-

ра, на її теренах знаходились близько 400 городищ, або понад 25% від картографованих на Русі в цілому (у т. ч. — біля 70 літописних міст), та величезна кількість селищ.³ Щільність розташування останніх в деяких регіонах князівства сягала 1 поселення на 5 км², що є досить високим показником ступеню концентрації населення для доби середньовіччя.⁴ Чималі масиви відносно родючих ґрунтів сприяли отриманню високих врожаїв зернових, що створювало належну базу для піднесення ремесел і торгівлі, бурхливого розвитку феодалних відносин. Завдяки цьому продовжується невинний розвиток міст; виникає ряд нових ремісничих центрів зі своїми особливостями в техніці та стилі; чернігівські купці успішно освоюють найвіддаленіші ринки тогочасного світу.

Швидко розбудовується стольний град князівства — Чернігів, загальна укріплена площа якого у першій половині XIII ст. перевищила 450 га, що дозволяє вважати його одним з найбільших міст Європи на той час,⁵ а археологічні дослідження характеризують його як значний ремісничий та культурний осередок Русі. У місті ведеться інтенсивне храмове будівництво, формується місцева архітектурна школа, складаються власні літописи, створюються шедеври світової середньовічної літератури.⁶

Виділившись однією з перших у самостійне князівство, Чернігово-Сіверська земля на цей час мала вже цілком сформований адміністративно-територіальний устрій, розгалужену мережу волостей і уділів, якими володіли численні нащадки Олега Святославича. Ця розгалуженість місцевої князівської династії та відносна численність уділів (інколи досить дрібних) нерідко вводили в оману істориків, що приходили до хибних висновків про розпад Чернігово-Сіверщини, про втрату нею будь-якого значення і впливу на перебіг подій на Русі.⁷ Проте, Ольговичі, незважаючи на окремі суперечності, мали досить чітку систему заміщення вакантних князівських столів, а перед лицем зовнішньої небезпеки, як правило, об'єднували свої зусилля, виступаючи єдиним фронтом.⁸ Не зафіксовано джерелами в Чернігово-Сіверській землі цього часу й існування будь-якої опозиції в середовищі місцевої знаті, як то мало місце серед боярства в Галичі, Києві, Новгороді тощо, чи, тим більше, серед інших верств населення. Навпаки, як свідчать літописи, місцеве населення впродовж усього часу демонструє завидну відданість своїм князям та їх підтримку.

Відносно мирний для Чернігово-Сіверщини період після смерті Всеволода Святославича Чермного (1212 р.у Ольговичі використали для відновлення свого військово-економічного потенціалу і коли, після загибелі у 1223 р. на Калці Мстислава Святославича, династію очолив новий енергійний лідер — Михайло Всеволодович, що наважився кинути виклик відразу чи не всім наймогутнішим князівським родам Русі, епіцентр загальноруських подій невдовзі знову перемістився в Південну Русь.

Один з найвидатніших діячів середньовічної Русі, Михайло Всеволодович через трагічний збіг обставин став для нащадків і одним із найтаємничіших: не лише основні події його свідомого життя, а й дати народження і смерті, ба навіть саме походження нашого героя залишаються й досі предметом запеклих дискусій і суперечок серед дослідників. Загалом, це не дивно, адже геть усі стародавні чернігово-сіверські хроніки загинули в полум'ї численних бойовищ, а відтак практично всі відомості про Михайла Всеволодовича доводиться черпати з літописів, що велися при дворах його непримиренних ворогів: Галицько-Волинського, який оспівує діяльність Данила Романовича Галицького, головного суперника Михайла; Лаврентівського, який вівся у Володимиро-Суздальській землі — вотчині його другого супротивника Ярослава Всеволодовича та його нащадків; Новгородського I, який писав-

ся у місті, що з середини 30-х рр. XIII ст. також знаходилось під контролем нащадків Ярослава. Тож, знаючи принципи тогочасного редагування літописів (залежно від уподобань правителів-можновладців), годі було б сподіватись знайти в них позитивні чи об'єктивні повідомлення про Михайла Чернігівського. Відомості про перший період його життя майже відсутні на сторінках літописів, а інформація, що міститься в його «Житті», також неповна й певною мірою тенденційна.

Усталена історіографічна традиція вважає його сином Великого Чернігівського князя Всеволода — Данила Святославича — Михайловича Чермного, онуком Святослава — Михайла Всеволодовича, правнучком Олега — Михайла Святославича (Гориславича «Слово о полку Ігоревім»), народженим бл. 1179 р. в Чернігові, тобто представником старшої гілки династії Ольговичів, серед яких ім'я архангела Михайла було одним з найбільш вживаних і чтимих (саме на його честь заклад 1174 р. Святослав Всеволодович величний храм на новому князівському дворі в Чернігові).⁹ Його мати, донька польського короля Казимира II Справедливого Анастасія, померла незабаром після його народження від ускладнень при пологах.

Інша традиція вважає його сином Всеволода Святославича — Миколайовича Трубчевського («Буй-Тура» «Слово о полку Ігоревім»), онуком Святослава — Миколи Ольговича-Михайловича (тобто представником молодшої гілки Ольговичів) і якоїсь польської княжни з династії Пястів, відносячи його народження до першої половини 90-х рр. XII ст.

За будь-яких обставин, на політичну сцену Михайло Всеволодович вперше самостійно виходить лише 1223 р., коли після загибелі у битві на Калці 31 травня Великого Чернігівського князя Мстислава Святославича він, як старший серед Ольговичів, отримав Чернігівський престол. Вже у 1224—1225 рр. Михайлові довелося брати участь у владній конфлікті між новгородцями і володимиро-суздальськими князями. Внаслідок цих подій син Великого князя Володимирського Всеволод Юр'евич змушений був тікати з Новгорода в Торжок, куди незабаром для його підтримки привели свої війська Юрій Всеволодович Володимирський, Ярослав Всеволодович Переяславський, Василько Костянтинович Ростовський та Михайло Всеволодович. Переконавшись, що, незважаючи на погрози і ультиматуми, новгородці не тільки не згоджуються на капітуляцію, а, навпаки, готуються до опору, Юрій Всеволодович, одружений на сестрі Михайла Агаф'ї, запропонував на новгородський стіл свого шурина — Михайла Чернігівського. Цей компроміс влаштував усіх, і в березні 1225 р. Михайло прийшов до Новгорода.¹¹ Владнавши майнові суперечності новгородців з володимирськими князями та пом'якшивши податки, він суттєво полегшив становище в Новгороді.¹² Проте, скориставшись з цього йому не вдалося — вірогідно, через загострення ситуації в Чернігівській землі: взимку 1226—1227 рр. у нього серйозно ускладнилися стосунки з Олегом Святославичем Курським, який мав претензії на новгород-сіверський стіл. Суперечка загрожувала перерости у відкриту міжособну війну, тож Михайло залишає новгородський стіл і повертається в Чернігів. Завдяки посередництву митрополита Київського Кирила та Юрія Всеволодовича, які прибули до Чернігова, конфлікт з Олегом Курським вдалося владнати мирним шляхом.¹³

Впорядкувавши внутрішні справи, Михайло Всеволодович починає активніше втручатися в події у Південній Русі. Вже в 1228 р. разом з Володимиром Рюриковичем, Великим Київським князем, залучивши дружини Курська, Новгорода-Сіверського, Турова, Пінська та закликавши на допомогу половців, він взяв участь у великому поході на Данила Романовича Волинського, який, проте, закінчився невдалою обло-

гою Кам'янця — стратегічної фортеці на кордоні київської та волинської земель.¹⁴

Невдовзі Михайлові довелося знову втрутитися в новгородські справи — цього разу супротив волі Всеволодовичів. Наприкінці 1228 р. там розпочалося повстання проти синів Ярослава Всеволодовича і, врешті-решт, віче запросило на новгородський стіл чернігівського князя.¹⁵ В останній декаді квітня 1229 р. Михайло Всеволодович з сином Ростиславом прибув до Новгороду, де урочисто «цілував хрест» і обіцяв не чинити утисків. Дійсно, він відмінив деякі запроваджені Всеволодовичами законодавчі акти, усунув з міської адміністрації прибічників Ярослава (у т. ч. замінив посадника і архієпископа), надав ряд пільг смердам, висунув вимогу до Ярослава повернути Новгороду Волок та інші загарбані волості, після чого повернувся в Чернігів, залишивши в Новгороді Ростислава.¹⁶ Вдруге він побував тут навесні 1230 р., взявши участь в обряді «постригу» (відзначення повноліття) Ростислава в Софії Новгородській і пообіцявши новгородцям підтримку в разі потреби. Все це призвело до різкого загострення відносин з Ярославом Всеволодовичем і ледь не спричинило великої війни Всеволодовичів і Ольговичів.

Такий розвиток подій не був бажаним для Михайла, який готувався до нового етапу боротьби за гегемонію в Південній Русі, оскільки змусив би Ольговичів воювати водночас на два фронти. Вірогідно, на прохання Михайла Всеволодовича його союзник Володимир Рюрикович направив до Володимира велике посольство на чолі з митрополитом Кирилом, до якого приєднався і чернігівський єпископ Порфирій.¹⁷ Справу знову вдалося владнати миром, тим більше, що в Новгороді почалася нова серія заворушень, внаслідок яких Ростислав змушений був повернутися до батька. Втік до Чернігова і скинутий новгородцями посадник Внезд Водовик зі своїми прибічниками, що свідчить про наміри Михайла продовжувати боротьбу.¹⁸ З метою здійснити тиск на нього, Ярослав Всеволодович восени 1231 р. вдерся в північні райони Чернігівської землі, спалив Серенськ і обложив Мосальськ, що, вірогідно, змусило Михайла остаточно відмовитись від зазіхань на Новгород.¹⁹ Таким чином, хоч Ольговичам і вдалося помітно послабити позиції Всеволодовичів у Новгороді, в цілому боротьба за гегемонію в Новгородській землі, відрізаний від Чернігова зусібч володіннями Мономашичів, була ними остаточно програна.

У цей час, скориставшись концентрацією уваги основних суперників на подіях Північній Русі, Данило Романович зумів суттєво зміцнити свої позиції на Південному Заході, звільнивши від угрів Галич і приєднавши до своїх володінь Луцьк. Стривожені його успіхами, південноруські князі збираються на початку квітня 1231 р. на «снем» у Києві, проте дійти згоди на ньому не зуміли. Вірогідно, цьому спричинилася, до певної міри, позиція Володимира Рюриковича, оскільки саме проти недавнього союзника спрямував своє незадоволення Михайло Всеволодович. Не виключено, що мала місце і пряма змова Володимира і Данила, бо останній не забарився прийти на допомогу колишньому ворогові, примусивши Михайла укласти мир.

Так само спільними зусиллями вони відбили і другу спробу Ольговичів захопити Київ у 1234 р., а на початку 1235 р. здійснили власний похід на Чернігів.²⁰ Саме місто їм взяти не вдалося, але ряд менших центрів у Подесенні (Сновськ, Блестовит, Сосниця та ін.) зазнали руйнації. Втім, Михайло зміг не лише відстояти столицю, а й завдати нападникам відчутної поразки. Незабаром Ізяслав Володимирович (2-й за статусом серед Ольговичів) привів половців, що дозволило Михайлові перейти у наступ. Під Торчеськом йому вдалося вщент розгромити війська Данила і Романа та ще й полонити останнього разом з воєво-

дою Данила Мирославом.²¹ Певною мірою цьому сприяв і перехід під час битви на бік Ольговичів частини галицького боярства, незадоволеного політикою Романовичів, на чолі з Григорієм Васильовичем, Доброславом Судб'їчем та Молибоговичами, що свідчило про існування в Галичі чималої прочернігівської партії. Данило змушений був тікати в Угорщину. Таким чином, внаслідок цієї блискучої перемоги Михайло вперше зміг об'єднати в своїх руках, окрім Чернігово-Сіверщини, Київ і Галич, зробити рішучий крок до своєї головної мети — встановлення гегемонії Ольговичів у Південній Русі. Але цим Михайло Всеволодович фактично кинув виклик наймогутнішим князівським династіям Русі.

Ослаблені рядом невдач, смоленські Ростиславичі в цей час практично втратили свої позиції в Південній Русі і нездатні були створити серйозну конкуренцію Ольговичам. Романовичі втратили Галицьку землю і, незважаючи на допомогу Польщі та Угорщини, не спромоглися повернути її. До того ж, рядом добре розрахованих дипломатичних заходів Михайлові вдалося привернути на свій бік нового угорського короля Белу IV та свого дядька (по матері) князя Конрада Мазовецького.²² Неспроможні самостійно подужати Михайла Всеволодовича, Данило Романович та Володимир Рюрикович звернулися по допомогу до володимиро-суздальських Всеволодовичів, що давно із занепокоєнням спостерігали за зростанням могутності Михайла.²³ На їх заклик Ярослав Всеволодович у 1236 р., скориставшись із того, що основні чернігівські сили були втягнуті у безперервну війну за Галичину, несподівано для Ольговичів захопив Київ, хоч і не зміг його довго втримати. Скориставшись послабленням коаліції своїх ворогів, Михайло знову захоплює Київ,²⁴ залишивши в Галичі сина Ростислава. Навіть загроза монголо-татарського поневолення, що незабаром нависла над Руссю, не змогла зупинити супротивників. Вже падали під скривавленими татарськими шаблями, як спіле колосся під серпом женця, вирізані до ноги, але нескорені, дружини рязанських князів; вже свічками палали численні міста і села Північної Русі; вже рушилися під потужними ударами татарських таранів стіни Рязані, Володимира, Суздаля — а у Південній Русі князі продовжували шалено нищити один одного.

Проте зимовий 1237—1238 рр. похід військ Батия завдав тяжких втрат і володінням чернігівських князів. Повертаючись навесні з-під Новгороду у степи, монголо-татари «облавою» пройшли північними районами Чернігово-Сіверщини, нищачи все на своєму шляху. Літописи зберегли повідомлення лише про героїчну 7-тижневу оборону Ковельська, що закінчилась масовим знищенням його мешканців,²⁵ проте наслідки багаторічних археологічних досліджень численних вятицьких містечок доповнюють картину. За свідченнями Т. М. Нікольської, шари пожеж середини XIII ст., марковані характерними вістрями монголо-татарських стріл — зрзнями, виявлені також в Корачеві, Кромах, Домагощі, Спас-Перекші, Спас-Городку та ін.²⁶ На дитинці Серенська, окрім того, у згорілих житлах та господарських спорудах знайдені численні кістяки загиблих мешканців.²⁷ Один із татарських загонів, повертаючись з-під Смоленська, пройшовся Верхнім Подесенням, спаливши дощенту Вщиж та інші міста.²⁸ І хоч більшість населення регіону, вірогідно, все ж встигла сховатись в лісах, розгром, безсумнівно, завдав дошкульного удару економічному потенціалові краю.

Невдачі підстерігали Михайла Всеволодовича і з іншого боку. Взимку 1238—1239 рр., скориставшись необачністю Ростислава Михайловича, який рушив у похід на Литву, Данило Романович зненацька захоплює Галич.²⁹ Ростислав тікає в Угорщину. Через кілька місяців Михайло Всеволодович отримує ще більш дошкульного удару: восени 1239 р. шквал Батиевого погрому докотився й до центральних регіонів Чернігово-Сіверщини. Спустошивши Задесення, татари обложили Чернігів. Війська Мстислава Глібовича, що намагалися деблокувати місто,

ззнали поразки. 18 жовтня 1239 р. «взяша Татарове Черниговъ, град пожегше и люди избиша, и монастыре пограбиша».³⁰ У полон потрапив єпископ Порфирій. Шари пожежі зі слідами військового погрому виявлені у різних частинах міста, особливо на дитинці. Значних руйнацій зазнали храми, зокрема, Благовіщенська та Михайлівська церкви на княжому дворі, церква-усипальниця XI ст., Спаський та Борисоглібський собори тощо.³¹ Цим же часом датується і більшість знайдених в Чернігові скарбів коштовних прикрас.³²

Від Чернігова татарські загони розійшлися в усіх напрямках, нищачи міста й села. Сліди пожеж, вістря татарських стріл, людські кістяки зі слідами насильницької смерті чи інші «візитні картки» загарбників зафіксовані в Оргощі, Листвені, Блєставиті, Новгороді-Сіверському, Гомії та інших містах князівства.³³ Аналіз ювелірних прикрас зі складу скарбів, знайдених на дитинці Любєча, дозволяє стверджувати що він теж, всупереч усталеним поглядам, розділив у ті дні долю інших міст краю.³⁴ Більшість селищ регіону були заздалегідь залишені мешканцями, проте, на деяких з них також виявлені сліди катастрофи (ур. Рів під Шєстовицею та ін.).³⁵

Пограбувавши центральні райони князівства, татари повернули на схід і Посейм'ям відійшли у степ, знищивши по дорозі Рильськ, Вир, Глухів, Курськ, Путивль (в останньому відкриті братські могили захисників міста).³⁶

Таким чином, в ході походів 1238 та 1239 рр. лише глибинні лісові райони князівства (насамперед, сучасна Брянщина) уникли суцільних руйнацій та масового знищення населення.

У ході цих подій, внаслідок яких був докорінно підірваний військово-єкономічний потенціал Чернігово-Сіверщини, була знищена її стратегічна база, з якої черпалися резерви для продовження боротьби, Михайло Всеволодович пасивно спостерігав з Києва, не маючи сил, щоб подати реальну допомогу своїм підданам. Проте у нього вистачило рішучості відкинути принизливу пропозицію Менгу-хана капітулювати. Не будучи впевненим у власних силах, той не наважився штурмувати Київ і відійшов, уклавши, як свідчать Новгородський IV та Софійський I літописи, мир з Мстиславом Глібовичем Чернігівським, Володимиром Рюриковичем Смоленським та Данилом Романовичем Галицьким.³⁷

Наприкінці 1239 р., скориставшись зі смерті Володимира Смоленського, литовський князь Ердвіл захопив місто. Зібравши у тільки-но сплюндрованій монголами Володимиро-Суздальській землі сильне військо, Ярослав Всеволодович, який зайняв володимирський стіл після загибелі в битві на р. Сіть Юрія Всеволодовича, здійснює з ним багатокілометровий перехід, звільняє Смоленськ і саджає на престол Всеволода Мстиславича (з Ростиславичів), а потім, замість того, щоб виступити проти монголів, йде в Київську землю і штурмом бере Кам'янець, в якому захоплює в полон жінку Михайла з усім двором.³⁸ Добре розуміючи, куди буде направлений наступний удар володимиро-суздальських і смоленських дружин Ярослава, позбавлений союзників і будь-якої підтримки, Михайло тікає до Угорщини, де вже був його син Ростислав, а потім у Польщу.³⁹ На київському столі Ярослав саджає Ростислава Мстиславича, проте, незабаром Данило Галицький виганяє його звідти.

Та навіть і після цього в Галичині продовжується боротьба за владу. Скориставшись підтримкою частини місцевого населення та єпископа Арсенія, Ростиславу знову вдається на кілька днів захопити Галич, але втримати місто він уже не був спроможний.⁴⁰ Ростислав тікає до Угорщини, де одружується на донці Бєли IV, з допомогою якого робить ще 2 відчайдушні спроби (1242 р. та 1245 р.) змінити ситуацію на

свою користь, та після нищівної поразки під Ярославом на р. Сан 17 серпня 1245 р. припиняє подальшу боротьбу.⁴¹

Позбавлений будь-якої підтримки, Михайло Всеволодович крок за кроком втрачає набуте. 1243 р. Батий видає ярлик на Київ Ярославу Всеволодовичу, який першим із значних князів Русі поспішив присягнути йому на вірність. Наприкінці 1245 р. те ж саме робить і Данило Галицький, який отримує ярлик на Галич і Волинь. Більше зволікати було неможливо, і Михайло, якому натоді було вже длеко за 60, вирушає в Орду, де за відмову виконати язичницькі обряди був страчений 20 вересня 1246 р. разом зі своїм боярином Федором.⁴² На думку фахівців, не виключено, що до цього доклав руку і Ярослав Всеволодович, який на цей час теж, перебував у ставці Батия.⁴³

Ця трагічна подія, що мала, на думку завойовників, знищити непокірного чернігівського князя і залякати всіх потенційних бунтівників на Русі, мала для них зворотній ефект: Михайло Всеволодович, мало не відразу після загибелі, став прапором опору загарбникам, символом віри і майбутнього національного відродження Русі, причому не лише в складних умовах татарського гноблення, а й до ХХ ст. включно. Більше того, він отримав ареол святості і мучеництва, ставши першим князем-мучеником в класичному розумінні цього терміну («людина, що прийняла смерть від рук язичників за вірність християнській вірі»), на відміну від «страстотерпців», що загинули від єдиновірців з політичних міркувань (напр., Борис і Гліб). Терновий вінець мучеництва приніс йому більше відомості і популярності, ніж усі його прижиттєві успіхи, враховуючи і володіння великокнязівським київським «златокованим престолом».⁴⁴

Відразу після страти тіла їх були викинуті на пошматування псам, але залишились неушкодженими, і через Володимир були доставлені в Чернігів, де вдова і діти поховали їх у головній князівській усипальні Чернігівської землі — Спаському соборі, справа від вівтаря, де над ними спорудили каплицю.⁴⁵

Почитання «чернігівських чудотворців» розпочалося мало не відразу після їх смерті. На думку дослідників, воно поширювалось, насамперед з Чернігова, де залишилась його рідня, з Ростова, де жила дочка Марія, з Суздаля, де черницею була інша донька — Феодула-Єфросинія, та ін. центрів Русі, пов'язаних з його ім'ям. Зокрема, Марія вже через кілька років збудувала в Ростові церкву на честь батька і внесла нове свято до церковного календаря.⁴⁶

У середині XVI ст. за Івана IV культ св. Михайла та Федора набув офіційного загальнодержавного статусу в Московському царстві, а в 70-х рр. XVI ст. мощі мучеників були перевезені з Чернігова в Москву, де їх урочисто зустрічали цар, митрополит та численні віруючі, і поклали в спеціально збудованому на честь Чернігівських чудотворців храмі.⁴⁷ Проте така шанобливість і увага грізного самодержця до св. Михайла і Федора пояснюється значною мірою тим, що мощі інших святих Київської Русі були сховані напередодні татарської навали і надалі ніколи не відкривались, а Івану IV конче потрібно було всіляко підкреслити політичне й ідеологічне правонаступництво між дотатарською Руссю і післятатарською Московською державою. Але поневіряння Михайла Всеволодовича, князя і мученика, на цьому не скінчилося: 1770 р. при реконструкції Кремля собор був розібраний, святі мощі перенесли спочатку до Сретеньського, а 1774 р. — до Архангельського собору, де зберігали у великій срібній раці, виготовленій за наказом Катерини II. У 1812 р. воїнство Наполеона серед інших трофеїв вкрало коштовну раку; після звільнення Москви для зберігання мошей було виготовлено бронзову гробницю, яку незабаром сховали під підлогу храму.⁴⁸

Так скінчив у чужій землі свій, повний пригод, перемог і невдач, життєвий шлях один з найвизначніших діячів Південної Русі доби середньовіччя, за найдрібнішими нерипетіями якого з надзвичайною увагою стежили можновладці мало не всієї Східної і Центральної Європи, переможений і непереможний водночас.

Джерела і література:

- 1 Коваленко В. П. Чернігів і Чернігово-Сіверська земля в середньовічній історії Східної Європи // Чернігів — перлина української культури. Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при НАН України. — № 2. — 1992. — С. 40—45; Його ж. Чернігово-Северская земля в системе Древнерусских княжеств XII—XIII вв.: историографические традиции и реальность // Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, история. — Брянск, 1993. — С. 83—85.
- 2 Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М., 1975. — Рис. 2; Коваленко В. П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. — Чернігів, 1996. — С. 50—59.
- 3 Куза А. В. Древнерусские поселения // Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985. — С. 30—31, рис. 1; с. 39; Коваленко В. П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. — С. 50—59.
- 4 Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів, 1995. — С. 9—12; Його ж. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX—XIII ст. // Чернігів — перлина української культури. Інформаційний бюлетень... — С. 50—52.
- 5 Коваленко В. П. До вивчення чернігівського передгороддя // Слов'яно-руські старожитності... — С. 40—45.
- 6 Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — Киев, 1988. — С. 27—32.
- 7 Рыбаков Б. А. Черниговское и Северское княжества // История СССР с древнейших времен до наших дней (в 12 т.). — Т. 1. — М., 1966. — С. 591—597; Його ж. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 498—508; та ін.
- 8 Зайцев А. В. Черниговское княжество. — С. 112—115; Коваленко В. П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. — С. 50—59.
- 9 Dimnik M. Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224—1246. — Toronto, 1981; та інші.
- 10 Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб, 1892. — С. 67—68.; Журавель А. В. О происхождении Михаила Всеволодовича Черниговского // Летопись Историко-родословного общества в Москве. — 1996. — № 4.
- 11 НПЛ. — М. — Л., 1950. — Т. 1. — С. 64, 268.
- 12 ПСРЛ, т. 10. — М. — Л., 1965. — С. 92; НПЛ. — С. 64, 268; Фроянов И. Я. Древняя Русь. — СПб, 1995. — С. 440—441.
- 13 Зайцев А. К. Черниговское княжество. — С. 110—115; Dimnik M. Mikhail,, — Р. 23, 56—58.
- 14 ПСРЛ, т. П.-М.Л., 1962. — Стб. 753—754.
- 15 НПЛ. — С. 68, 274; ПСРЛ, т. 10. — С. 96-97.
- 16 Фроянов И. Я. Древняя Русь. — С. 461—465; Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — М.-Л., 1964. — С. 226.
- 17 Татищев В. Н. История Российская. — С. 226, 227.
- 18 НПЛ. — С. 69—70; 227—278.
- 19 Татищев В. Н. История Российская. — С. 227.
- 20 НПЛ. — С. 73—74, 284.
- 21 ПСРЛ, т. II. — Стб. 774—775.
- 22 Dimnik M. Mikhail,, — Р. 100—102.
- 23 ПСРЛ, т. II. — Стб., 758; Густинская летопись // ПСРЛ, т. 2 — СПб, 1843. — С. 336; Тверская летопись // ПСРЛ, т. 15. — Стб. 346.

- 24 ПСРЛ, т. II. — Стб. 777; Густинская летопись — С. 338; Никоновская летопись // ПСРЛ, т. 10. — С. 113—114.
- 25 ПСРЛ, т. II. — Стб. 780—781.
- 26 Никольская Т. Н. Земля Вятичей. — М., 1981. — С.
- 27 Никольская Т. Н. Военное дело в городах Земли Вятичей // КСИА № 139. — М., 1974. — С. 35.
- 28 Рыбаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Киевская Русь. — М., 1951. — С. 104, 107, 119.
- 29 ПСРЛ, т. II. — Стб. 777—778;
- 30 ПСРЛ, т. I. — Стб. 469; т. II. — Стб. 782.
- 31 Коваленко В. П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 22.
- 32 Коваленко В. П. Чернігівські скарби // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 924—925.
- 33 Коваленко В. П. Оргощ // Чернігівщина. — С. 580—581; Його ж. Листвен. // Там же. — С. 405; Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На юговостоке Древней Руси. — Воронеж, 1996. — С. 20.
- 34 Коваленко В. П. Майстерня ювеліра XIII ст. на дитинці Любеча // Старожитності Русі-України. — Київ, 1994. — С. 132—140.
- 35 Шекун О. В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра 12—17 ст. // Святий князь Михайло... — С. 164.
- 36 ПСРЛ, т. I. — Стб. 469; т. II. — Стб. 782.
- 37 ПСРЛ, т. IV. — Стб. 1848. — С. 223; ПСРЛ, т. V. — СПб, 1851, — С. 219.
- 38 ПСРЛ, т. II. — СПб. 782 (В Іпатівському літописі це повідомлення вміщене під 1238 р.). ПСРЛ, т. 30. — С. 90; Dimnik M. Kamenec // Russia Medievalis. — Vol. 4. — 1979. — P. 25—34.
- 39 ПСРЛ, т. 10. — С. 116; т. 20. — С. 158; т. 23. — С. 77; т. 25. — С. 131; Dimnik M. Mikhail,.. — P. 87—90.
- 40 ПСРЛ, т. II. — Стб. 793;
- 41 ПСРЛ, т. II. — Стб. 794, 797, 800—805; Dimnik M. Mikhail,.. — P. 124—126.
- 42 ПСРЛ, т. II. — Стб. 171; т. II. — Стб. 795; Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського // Святий князь Михайло... — С. 8—16.
- 43 Насонов А. Н. Монголы и Русь. — М., 1940. — С. 27.
- 44 Дімнік М. Поклоніння Михайлові Всеволодовичу як святому // Святий князь Михайло... — С. 23—30.
- 45 Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 5. — Чернигов, 1873. — С. 4—5, 10.
- 46 Дімнік М. Поклоніння Михайлові Всеволодовичу... — С. 29—30.
- 47 Голубинский Е. В. История русской церкви. — Т. 2. — 4.1. — С. 47.
- 48 Там же; Хавский Р. Историческое исследование о родословиях святого мученика князя Черниговского Михаила и российских великих князей, опочивающих в Московском Архангельском соборе. — М., 1862. — С. 51, 77—79; Эристов Д. А. Словарь исторический о святых, прославленных в российской церкви. — СПб, 1836. — С. 190.